

ДО 250-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

УДК 81' 4; 112

І ВЕСЕЛО, І ТАК НЕ СКУЧНО, НА ВЕЛИКОДНІХ ЯК СВЯТКАХ (НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ СЛОВА: КОТЛЯРЕВСЬКИЙ – ШЕВЧЕНКО – КУЛІШ)

ЕРМОЛЕНКО
Світлана Яківна,

доктор філологічних наук,
професор, член-кореспондент
НАН України, завідувач відділу
стилістики, культури мови
та соціолінгвістики Інституту
української мови НАН України,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001;
E-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9916-4915>

Svitlana
YERMOLENKO,

Corresponding Member of the
NAS of Ukraine, Professor, Dr. Sci.
(Philol.), Head of the Department of
Stylistics, Culture of the Language
and Sociolinguistics, Institute of the
Ukrainian Language of National
Academy of Sciences of Ukraine,
4 Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine;
E-mail:svitlana.yermolenko@gmail.
com

У статті вперше в українському мовознавстві проведено зіставлення художніх (поетичних) і науково-публіцистичних творів, у яких засвідчено слова-символи української національної культури – Великдень, крашанка. Зауважено, що ці слова-поняття є виразниками національної пам'яті, яка закарбована в текстах, словниках, у поколіннях людей, у національно-культурній свідомості народу. Вихідним стало положення, що пам'ять – психологічна категорія, притаманна художньому тексту. Вона по-різному оприявлюється в поетичних і прозових творах і виявляє специфічні ознаки тексто- і смислотворення в тих текстах. Оскільки кожний текст твориться в певному стилі, конкретному жанрі, то форми
<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2019.91.1>

Культура слова №91' 2019

вияву змістових одиниць пам'яті зазнають тексто-стильової, а також індивідуально-стильової трансформації. Йдеться не лише про особливості асоціативного мислення суб'єктів, що творять текст, а й про типові лексико-граматичні й текстові засоби експлікації понять національної культури.

Письменники І. Котляревський, Т. Шевченко та П. Куліш, відчуваючи символізм етнокультурних лексем, наповнили їх конкретно-чуттєвим сприйняттям святкового і буденного, а також суспільно-культурним змістом. Національна пам'ять цих слів – потенціал самопізнання. У різних жанрово-стильових текстах української літературної мови простежено сталість антитез «високе і знижене», «веселе і сумне», «ліричне і трагічне», які пов'язані зі словами-символи Великдень, крашанка. Великдень в оцінці письменників – це не тільки щорічне християнське свято, а й ідеалема життя українського народу.

Ключові слова: етнокультурна лексема, національна пам'ять слова, слово-символ, мовомислення, семантика.

У свідомості людини значний сегмент займає пам'ять. Вона поєднує минуле, сучасне і навіть майбутнє. Одне з джерел збереження «національної пам'яті слова» – словники. Загальномовні національні лексикони, відбиваючи індивідуальний мовний досвід письменника, фіксують глибину часопросторової пам'яті слова.

Пам'ять – психологічна категорія, притаманна художньому тексту. Вона по-різному оприявлюється в поетичних і прозових творах і виявляє специфічні ознаки тексто- і смислотворення в тих текстах. Оскільки кожний текст твориться в певному стилі, конкретному жанрі, то форми вияву змістових одиниць пам'яті зазнають тексто-стильової, а також індивідуально-стильової трансформації. Йдеться не лише про особливості асоціативного мислення суб'єктів, що творять текст, а й про типові лексико-граматичні й текстові засоби експлікації понять національної культури.

Лексикографічні ж джерела дають змогу простежувати пізнавальні можливості мови й мов, унаочнювати перехід від конкретної семантики слова до узагальнювальних понять філософського змісту, прикладом чого може бути використання власне лінгвістичної інформації у філософському

трактуванні поняття «пам'ять», аналіз якого здійснено в розділі «Час та історія» [Європейський 2009: 351 – 362]. Показовий інформативний зміст виділених у розділі таких вербалізованих проблем : *Пам'ять / Забуття; Пам'ять / Думка; Конструювання минулого; Поетична пам'ять; Моделі осмислення пам'яті; Забуття як умова пам'яті*. У названому джерелі на прикладі розкриття етимології і семантики слова *пам'ять* простежено його зв'язок з *ментальністю* народу як формою думки (латинське *mens* 'діяльність ума'), розглянуто такі ускладнені метафоричні поняття, як «нашарування пам'яті», «асоціативні можливості пам'яті», «подих пам'яті», «між думкою і сном» тощо. Семантичний складник *пам'яті*, спільний із *ментальністю*, мотивує перехід *пам'яті* як досвіду особистостей у суспільні цінності. Пор.: «Пам'ять пов'язана з актуалізацією суспільних цінностей, а забуття – з їх невизнанням» [Європейський 2009: 353].

Початки нової української літературної мови пов'язуємо з іменем І. Котляревського. Його новаторський геніальний твір «Енеїда» явив читачам енергію, не підвладну часові. Здавалося б, кожне слово поеми задокументовано у словнику, відома частота його вживання, ілюстрації з «Енеїди» промовляють до читача зі сторінок лексиконів, із розділів граматик, шкільних підручників. Науковці аргументують належність твору до просвітницького етнографічного реалізму, бачать у його поезити ознаки класицизму, поетичного романтизму тощо.

Мабуть, не треба вдаватися до формально-схоластичних розмежувань – хто *засновник*, а хто *основоположник* нової української літературної мови. Адже новий період завжди зароджується в попередньому.

Котляревський узяв у народу його мову, узвичаївши її в статусі літературної, а Шевченко власне повернув мову народові, але в новій якості: він дав літературній мові звання народної, бо ж і сам народ сприйняв її як свою. Не було б Шевченкової мови, якби не було мови І. Котляревського.

Не так воно просто – перенестися в той час, коли слово Котляревського вирвалося з традиційних писемних канонів, щоб з'єднатися з українським прислів'ям, народною піснею,

казкою, легендою, звичаєм. Колорит цього нового слова, його джерела породжували нову естетику *народної* літератури.

Сила «Енеїди» Котляревського в тому, що в кожному її мотиві глибоко закорінена національна ідея. Її, зокрема, переконливо й цікаво реконструює Валерій Шевчук, пропонуючи нове прочитання поеми [Шевчук 1998]. Єдність мови й ідеї, тобто як і про що сказано, зумовила цілісність твору Котляревського, його актуальність для українців усіх поколінь. Хіба не актуальний для нашого часу мотив: шукання себе, свого місця у світі, щоб думали українці про те, як зберігати «імення, мову, віру, вид», і знали «церкву щоб одну»?!

За словесним розмаїттям – описами українських страв, одягу, за міфологічними уявленнями про смерть, потойбічне життя, за всіма пригодами Енея та троянців постійно відчувається наскрізна ідея твору. Це збереження своєї самобутності, мрія відновити зруйновану Трою, Козацьку державу українців, мрія побудувати новий Рим. Очевидно, не варто перебільшувати роль усіх лихих і добрих пригод троянців у вирі різноманітного людського життя. Митарство троянців по світу, тоді, власне, коли було спалено Трою (зруйновано Січ), – не лише фізичні поневіряння; це митарство духовне, шукання себе серед багатьох сусідніх народів. Не випадково Котляревський наголошує слова «імення, мову, віру, вид»:

*Нехай Еней сідла рутульця,
Нехай спиха Латина з стульця,
Нехай поселить тут свій рід.
Но тільки щоб латинське плем'я
Удержало на вічне врем'я
Імення, мову, віру, вид.*

А колоритно виписані соціально-побутові картини, у яких наголошено на загальнолюдських цінностях, – хіба втратили вони з часом свою гостроту?! Усім відомо, що «Енеїда» Котляревського знайомила читачів не тільки з персонажами відомого в європейській культурі сюжету, пристосовуючи його до життя й побуту українців. «Мандрівка народу в часі» – так називає В. Шевчук цей твір Котляревського. Читача не

має дивувати нібито вільне поводження з етнокультурною лексикою [дет. див.: Єрмоленко 2007: 272 – 279].

Ось, наприклад, мало цитований уривок:

*Дідона гірко заридала
І з білого свого лиця
Платочком сльози обтирала:
“Коли б, – сказала, – молодця
Енея вашого злупала,
Уже б тогді весела стала,
Тогді **великдень** був би нам!”
Тут плюсь – Еней як будто з неба:
“Ось, ось де я, коли вам треба!
Дідоні поклонюся сам”.*

Великдень. Здається, що це знайоме слово. Але воно увійшло в такі узагальнювальні контексти, у постійні порівняння, що набуло статусу символу свята, життя, радості, оновлення, визволення: *на великодніх як святках; як на Великдень...*

Очевидно, знесення богів на землю, що відповідало задумові І. Котляревського, реалізоване в такому конкретному епізоді: Дідона порівнює свій емоційний стан з відчуттям піднесення, радості, задоволення, які переживають зазвичай на Великдень. Але ж «Великдень» – слово і духовної, і побутової культури, а бурлескно-травестійний образ Дідони не відповідає «високому»... Отож і викликає усмішку згаданий контекст.

А у Шевченкових текстах?.. Слово *Великдень* семантично розгалужене. Перше значення цього символу мотивоване асоціаціями з інтимно-ліричним переживанням сирітства ліричної героїні: Великий день – свято для усіх, навіть для самотньої сиротини, для якої і обід – подарунок (контраст «гурт» – «одна сиріточка»):

*На **Великдень**, на соломі
Против сонця, діти
Грались собі крашанками
Та й стали хвалитись
Обновами. Тому к святкам
З лиштвою пошили*

Сорочечку. А тій стьожку,
 Тій стрічку купили.
 Кому шапочку смушеву,
 Чобітки шкапові,
 Кому свитку. Одна тільки
 Сидить без обнови
Сиріточка, рученята
 Сховавши в рукава.
 – Мені мати купувала.
 – Мені батько справив.
 – А мені хрещена мати
 Лиштву вишивала.
 – А я в попа обідала, –
 Сирітка сказала («На Великдень, на солomé»).

Друге значення слова-символу *Великдень* реалізоване в тексті поезії «На вічну пам'ять Котляревському». Це конкретне слововживання Т. Шевченка – ніби діалог з автором «Енеїди». Замість «сміховини» у зв'язку *Дідона і Великдень* – висока екзистенційна вага етнокультурної лексеми:

Серце б'ється, любо...
 І світ Божий як **Великдень**,
 І люди як люди!

Дієва національна пам'ять слова в поетичних текстах Т. Шевченка – це процес саморозкриття внутрішнього *Я*, пригадування тих вражень від пережитого власного сирітства, які викликають в автора глибокі почуття. Увесь його поетичний текст – це пам'ять про Україну. Закарбовані в поетовій пам'яті образи рідної землі, його саморефлексія над словами-образами і введення їх у нові контексти засвідчують рівноцінність для психології автора обох станів – реального і бажаного.

Наведемо ще один приклад діалогізації Шевченкового мовомислення з текстом «Енеїди». Котляревський актуалізує бурлескну традицію, звертаючись до асоціативної пам'яті етнокультурної лексеми *крашанка*.

На гроші там не козирали,
 А в кітьки крашанками грали, –
 Не візьмеш даром сухаря.

Сучасному читачеві варто пояснити, що означає «грати в кітьки крашанками»: йдеться про поширений звичай гратися на Великдень у крашанки. У *кітьки* – варіація гри крашанками: їх треба котити по землі. Звертаємо увагу на одне з етнографічних тлумачень: у «котка» грають так: з похилого місця, з перепоною вниз, котять яйця, одне за одним, намагаючись котити так, щоб попасти своєю крашанкою в крашанку партнера. Правило: хто частіше попадає, той більше виграє. Інший варіант – чие яйце покотиться далі, той і виграв. Раніше ця гра була популярнішою від гри навбитки. Іноді вислів «гратися у кітьки» вживається у значенні: хитрити один перед другим, щоб своє тільки показати і з рук не випустити, а чуже забрати [Великодні 2019].

Подібні етнокультурні деталі були в «Енеїді» І. Котляревського засобом протиставлення «свого і чужого», «високого і низького». *Крашанка* – це «своє», «високе», вона – багатша, ніж гроші.

У згаданій Шевченковій поезії вислів *гralись крашанками* контекстуально зближений зі словом *обнова*, виникає асоціативний зв'язок крашанки з оновленням.

Вісторії української культури є маловідомий публіцистичний твір П. Куліша «Крашанка. Русинам і Полякам на Великдень 1882 року», що його автор назвав «христосування». У присвяті зазначено: *Се христосуванне з друзями й ворогами бідолашний автор, стоячи між Сциллою й Харибдою, благоговійно присвячує свободженим од нашої великої туги мученикам чоловіколюбства Тарасу Шевченкові і Адаму Мицкевичові.*

Відома тогочасна ідея – об'єднання слов'янських народів в одну сім'ю для збереження своїх мов, духовної культури, зокрема віри. Цю думку концентровано виражають назви складних понять із першою частиною *само-*, як у вислові Куліша з іншої праці: «утворити націю *самопочуту, саморозуміючу*, на своїй дорозі видюшу, про свою будучину дбайливу» [Куліш 1998: 405]). Ці ідеали пронизують й інші науково-публіцистичні праці письменника-культурника, який дбав про розвиток перекладної літератури і про потребу вироблення аристократичної української літературної мови. А в цій мові має зберігатися національна пам'ять слів *Кобза, Крашанка, Досвітки, Хуторна поезія, Великдень.*

У публіцистично-полемічному змісті згаданої статті етнокультурна лексика *крашанка*, *Великдень* наповнена суспільно-історичними ідеями: *крашанка* постає символом «гри навбитки», а *Великдень* – світлого дня примирення західних і східних слов'ян.

Хоча Куліш, на думку Ю. Бойка-Блохина, «дуже вменшує вагу і значіння в нашій літературі Котляревського; особливо не подобалась йому «Енеїда», в котрій він добачав бажання посміятись, поглумитись над українською мовою й українським народнім життям» [Бойко-Блохин 1997], але в публіцистичному творі «Зазивний лист до української інтелігенції» прочитуємо ту саму ідею збереження національної пам'яті, яку майже сто років тому висловив І. Котляревський, заховавши її в бурлескно-травестійний текст. Порівняйте роздуми П. Куліша: *Так у великих проповідників людської віри, що вони сходили з громохмарної гори у юдоль повсякденщини, чи з'являлись посеред степової рівняви з блискучими своїми снами і тасмничими призовами, никне марою те, чим вони рівня приземкуватим людям, і сяє негасимим вовіки світлом те, чим вони вищі над похилу до землі людську природу. Так наслідде предківської слави чиститься в непроглядних століттях, мов у водах мовчазної Лети, і зостається нам від неї саме героїство духа, що підіймає серце на благодатні задуми і на великі подвиги.*

*Оце ж не сумуймо про мізерну долю нашого українського народу; не журімося про те сирітство, у якому зоставався і зостається він без первоцвіту свого громадянства і своєї древньої церкви. Знаючи з історичного досвіду, як уставали нації, повержені незгодю або дикою силою в прах, **уповаймо духом бодрим, що в нашій давнині затаїлася сила невмируща і що ми тією силою дійдемо колись до того зросту, який сама природа нам на роду написала*** [Куліш 1998: 408].

Отже, І. Котляревський, Т. Шевченко та П. Куліш, відчуваючи символізм етнокультурних лексем, наповнили їх конкретно-чуттєвим сприйняттям святкового і буденного, а також суспільно-культурним змістом. Національна пам'ять цих слів – потенціал самопізнання. У різних жанрово-стильових текстах української літературної мови символи *Великдень*, *крашанка* мають україноцентричний сенс. У їхніх

мікроконтекстах простежуємо сталість антитез «високе і знижене», «веселе і сумне», «ліричне і трагічне». *Великдень* в оцінці письменників – це не тільки щорічне християнське свято, а й ідеалема життя українського народу: *і світ Божий як Великдень, і люди як люди*.

Письменники як мислителі завжди прагнуть до виведення якихось загальнолюдських істин. А щоб їхнє слово доходило до читача, воно має стати невіддільною частиною національної пам'яті.

Бойко-Блохин Ю. Великий класик української літератури П. О. Куліш. Передмова В. Коптілова. НТШ. Осередок у Мюнхені. Мюнхен-Чернівці, 1997.

Великодні ігри з крашанками. URL: <https://mala.storinka.org/великодні-ігри-крашанки.html> (останнє звернення: 06.12.2019).

Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Том перший. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009.

Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд. Київ: НДІУ МОН України, 2007.

Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006.

Куліш П. Зазивний лист до української інтелігенції. Твори: у 2 т. (С. 400 – 412). Київ: Наукова думка, 1998. Т. 1.

Куліш П. Крашанка. Русинам і Полякам на Великдень 1882 року. 2-ге вид. Львів: Наукове т-во ім. Шевченка, 1882.

Шевчук В. «Енеїда» І. Котляревського в системі літератури українського бароко. *Дивослово*. 1998. № 2. С. 5 – 9.

Шевчук В. «Енеїда» І. Котляревського в системі літератури українського бароко. *Дивослово*. 1998. № 3. С. 6 – 10.

REFERENCES

Boyko-Blokhin, Y. (1997). The great classic of Ukrainian literature P. Kulish. Foreword by V. Koptilov. NTSH. Headquarters in Munich. Munich-Chernivtsi (in Ukr.).

Easter Coloring Games. URL: <https://mala.storinka.org/великодні-ігри-крашанки.html> (last address: 06.12.2019) (in Ukr.).

The European Dictionary of Philosophy: The Lexicon of Intranslatability, (2009). Vol. 1. Kyiv: DUKH I LITERA (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (2007). Language and Ukrainian world view. Kyiv: NDIU MON Ukrainy (in Ukr.).

Zhaivoronok, V.V. (2006). Signs of Ukrainian Ethnoculture: Dictionary-Handbook. Kyiv: Dovira (in Ukr.).

Kulish, P. (1998). Invocation letter to the Ukrainian intelligentsia. *Works: in 2 volumes*. Vol. 1. (p. 400 – 412). Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).

Kulish, P. (1882). Krashanka. Rusyns and Poles for Easter. 2-nd species. Lviv: Scientific t-in them. Shevchenko (in Ukr.).

Shevchuk, V. (1998). «Aeneid» by I. Kotlyarevsky in the system of literature of Ukrainian baroque. *Dyvoslovo*, 2, 5 – 9 (in Ukr.).

Shevchuk, V. (1998). «Aeneid» by I. Kotlyarevsky in the system of literature of Ukrainian baroque. *Dyvoslovo*, 3, 6 – 10 (in Ukr.).

Статтю отримано 05.11.2019

Svitlana Yermolenko

**«AND FUN, AND NOT SO BORING,
AT EASTER AS A HOLIDAY»
(NATIONAL MEMORY OF THE WORD:
KOTLYAREVSKY – SHEVCHENKO – KULISH)**

In the article for the first time in Ukrainian linguistics the juxtaposition of artistic (poetic) and non-fiction works is carried out, in which the words-symbols of the Ukrainian national culture – Easter, motley are attested. It is noted that these words-concepts are expressions of national memory, which is etched in texts, dictionaries, in generations of people, in the national-cultural consciousness of the people. The starting point was the position of memory – a psychological category inherent in the artistic text. It is manifested differently in poetic and prose works and reveals specific features of text and meaning in those texts. Because each text is created in a specific style, genre, the forms of expression of meaningful units of memory undergo textual, as well as individual-style transformation. It is not only about the peculiarities of the associative thinking of the subjects who make the text, but also about the typical lexico-grammatical and textual means of explaining the concepts of national culture.

Writers I. Kotlyarevsky, T. Shevchenko, and P. Kulish, sensing the symbolism of ethno-cultural tokens, filled them with a concrete and sensual perception of the festive and everyday, as well as socio-cultural content. The national memory of these words is the potential for self-knowledge.

Different genre-style texts of the Ukrainian literary language trace the constancy of the antithesis «high and low», «fun and sad», «lyrical and tragic», which are related to the words-symbols Easter, motley. Easter in

the assessment of writers is not only an annual Christian holiday, but also an ideal of life for the Ukrainian people.

Writers as thinkers always strive for the conclusion of some universal truths. And for their word to reach the reader, it must be an integral part of national memory.

Keywords: ethnocultural token, national word memory, word-symbol, linguistic thinking, semantics.